

СРЕДНЕТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ
СОСНЫ НА р. ЗГАР

Среднетрипольское поселение у с. Сосны Литинского р-на Винницкой обл. занимало небольшой по площади (3—4 га) поврежденный карьером мысообразный останец левого берега р. Згар. В культурном слое незначительной толщины (до 5 см) обнаружены и раскопаны два углубленных жилища земляночного типа, собрано значительное количество кремневых орудий труда, разнообразную столовую и кухонную керамику, зооморфную и антропоморфную пластику. Типологическое, морфологическое и трансологическое изучение культурных остатков, а также использование палеоботанических и палеозоологических данных позволило отнести поселение Сосны к ворошиловскому типу трипольских памятников этапа VII Среднего Побужья и рассматривать его как временное поселение на период освоения западнотрипольскими племенами данного региона.

S.O. Gusev

THE MID TRYPILLIAN SETTLEMENT
OF SOSNY ON THE RIVER ZGAR

The mid Trypillian settlement near the village of Sosny of the Litynsky district of the Vinnytsya region occupied a small-area (3—4 hectares) cape-like outlier, which is damaged by the open pit, on the left bank of the river of Zgar. In the cultural layer of a small thickness (up to 5 cm), two deepened dwellings were found and excavated. The significant amount of flinty and stone tools, various table and kitchen ceramics, and a zoomorphic and anthropomorphic plastic things were gathered. The typological, morphological, and tracing investigation of the cultural remains as well as the use of palaeobotanic and palaeozoological data allows us to refer the settlement of Sosny to the Voroshylivka type of Trypillian monuments of the stage VII on the Middle Bug region and to consider it as a temporary settlement in the period of mastering of this region by west-Trypilian tribes.

К.І. Красильников

АНТРОПОМОРФНІ СТЕЛИ ДОБИ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ ІЗ ПОДОНЦІВ'Я

Стаття присвячена новій серії антропоморфних стел III—II тис. до н. е., знайдених у Подонців'ї в катакомбних похованнях, насипах курганів і випадкових ситуаціях.

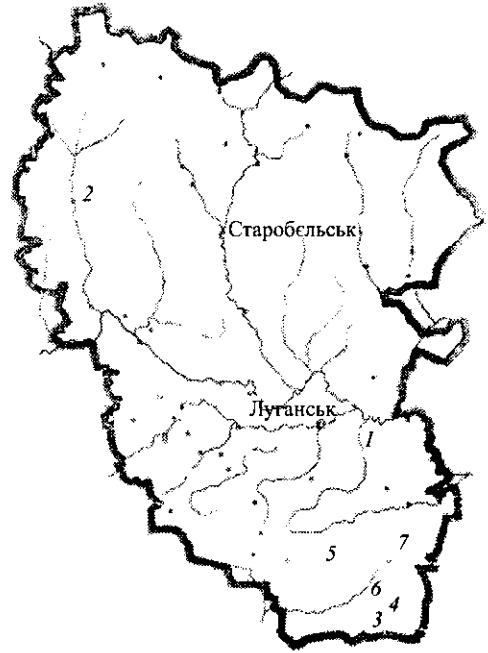
У 1970—1980-х роках роботами новобудовних експедицій було відкрито велику кількість кам'яних стел епохи енеоліту — ранньої бронзи.

Нині відомо 325 антропоморфних стел з Дунайсько-Донського межигір'я. Особливо багато їх відкрито в Північному Причорномор'ї та в Криму, але найбільша концентрація відзначається в Бузько-Ігулецькому межиріччі¹. Далі на схід кількість їх значно зменшується, що не можна пояснити лише меншою дослідженістю цих регіонів.

Антропоморфні стели стали предметом уваги багатьох дослідників як найдавніші зображення монументального мистецтва, як важливе джерело для вивчення ідеології первісного суспільства.

Збільшення джерелознавчої бази дало змогу дослідникам підійти до з'ясування таких важливих питань, як походження антропоморфних стел, їх класифікація, хронологія тощо (О.О. Формозов², Т.Д. Златковська³, А.О. Щепинський⁴, Д.Я. Телєгін⁵, Н.Д. Довженко⁶, О.М. Лесков та ін.).

Рис. 1. Місцезнаходження стел на території Луганської області: 1 — с. Піонерське; 2 — м. Сватове; 3 — с. Астахове; 4 — с. Бірюкове; 5 — м. Ровеньки; 6 — Свердловський район; 7 — с. Провалля



У ході масових розкопок за останні роки було виявлено антропоморфні стели доби середньої бронзи, пов'язані з катакомбною культурою. Відомі вони в Поінгуллі, степовому Подніпров'ї, Орельсько-Самарському межиріччі, на Дону та Подонців'ї. Всі стели мають невеликий розмір, виготовлені з пісковика, прості за зображенням. Однак просте зовнішнє оформлення їх не може служити показником згасання традицій антропоморфних статуй.

Завдання статті — введення в обіг нових цікавих матеріалів, що походять із Подонців'я. Їх значення посилюється тим, що антропоморфні стели пов'язані з похованнями та насипами курганів. Не менш важливим є те, що інформації про знахідки стел із Подонців'я не було взагалі, прикладом тому є стели з м. Сватове⁷, зі Свердловського району⁸, с. Астахове⁹ (рис. 1).

Під час проведення археологічних розвідок та розкопок курганів археологічною експедицією Луганського державного педагогічного університету (ЛДПУ) було виявлено поховання катакомбної культури, з якими пов'язані знахідки антропоморфних стел. Їх кількість незначна, проте обставини їх місцезнаходження заслуговують на певну увагу. Тут виявлено дев'ять статуй, чотири з них пов'язані з похованнями, дві — з насипами і три — випадкові знахідки.

Нами досліджено антропоморфні стели, знайдені в похованнях катакомбної культури в с. Піонерське (Миколаївка) Станично-Луганського р-ну.

Курганний могильник розташований на високому правому корінному березі р. Сіверський Донець в 1 км західніше села. Він складається з 9 насипів, що витягнуті на відстань 300 м у напрямку схід — захід. Висота курганів коливається від 0,7 до 4 м. Нижче наведений опис лише тих поховань, що пов'язані зі стелами.

Курган 1. Висота 2,8 м, діаметр 28 м. Стратиграфія кургану складалася з п'яти добре виділених насипів, що мали відношення до основного поховання 9 та дев'яти впускних поховань.

Катакомбне поховання 2, в якому знаходилася стела, розташоване у східній частині кургану і впущене в насип основного кургану.

Вхідний колодязь майже вертикальний, у плані прямокутної форми (1,70 × 1,05 м), внизу звужується до 1,50 × 0,85 м. На глибині 4,45 м від репера за допомогою дромосу розміром 1,2 × 1,3 × 1 м з'єднується з камерою. Поховальна камера майже круглої форми, розміром 2,7 × 2,9 м по дну; 3,5 × 3,9 м — по стінах вище дна на позначках 0,5—0,6 м. Висота склепіння 2,35 м. Склепіння сферичне, майже в центрі пробито отвір. Проте ознак зруйнування кістяка немає, скоріш за все тут мала місце спроба зробити впускне поховання, і тоді ж через випадкове попадання в катакомбу поховання було переміщено вбік.

Основа колодязя, особливо нижня частина поховальної камери, виявилася майже на 0,5 м нижче горизонту лесу, врита в пухкий, сипкий пісок. Для припинення опливання піску, обвалення стін катакомби нижню частину камери укріпили плитами й камінням кварциту, створивши немовби кромлех всередині камери.

У камері на циновці з очерету головою на північний схід на правому боці із скорченими ногами лежав кістяк. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва рука зігнута в лікті. Кістки й підстилка довкола них рясно пофарбовані вохрою, помітна підсипка крейди.

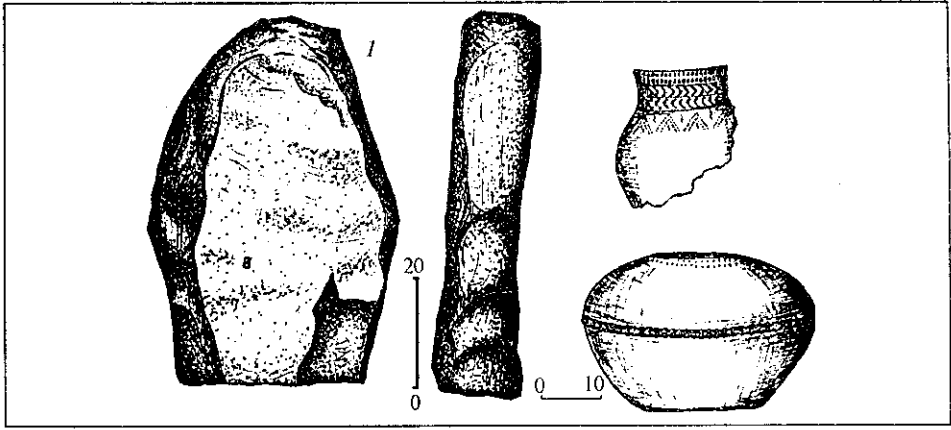


Рис. 2. Курган 1. Стела і знахідки з поховання 2

Біля голови похованого, під північною стінкою, знайдено розвал ріпоподібної призмкуватої посудини з діаметром тулуба 44 см, дна — 23 см та 26 см заввишки (рис. 2). Навколо горловини розміщені три лінії неглибоких відтисків палички, в середній частині тулуба, вздовж лінії найбільшого діаметра, — валик з орнаментом у вигляді зашипиів. В середині по всьому діаметру дна наліплено хрестоподібний валик із зашипами. Аналогії цій посудині можна знайти серед кераміки донських пам'яток маницького типу катакомбної культури.

У південно-західній частині катакомби лежав великий фрагмент стінки високогорлого горщика із слабим відгином вінця назовні. Верхню частину вінця прикрашено двома рядами вдавлень, нижче — одна горизонтальна лінія тасьми, потім два ряди скісно розташованих гусеничних відтисків, нижче — ще одна лінія тасьми, потім ще два ряди гусениці. На плечиках тулуба нанесено дворядний шнур, що передає вид трикутників.

Вхід до камери був закритий чотирма плахами заввишки трохи більше 1 м. В колодязь, до відмітки 1,15 м засипаний землею, було опущено стелу й вертикально поставлено в 15 см від східної стінки шахти, тобто майже над входом у камеру. Стела виглядає як плита щільного кварцового пісковнику жовтогарячого кольору, 0,7 м заввишки, 0,45 м завширшки, 0,20—0,27 м завтовшки (рис. 2, 1). Бічні (торцеві) сторони плити оброблені підтескою так, що плита набула вигляду антропоморфності. До того ж давній скульптор, обираючи заготовку, використав правильної форми плиту, ідеально рівну з обох плоских боків.

Антропоморфна стела зображена з умовною «головою» у вигляді зрізаного конусу, що плавно переходить у «плечі» і «тулуб» (рис. 2). Збереженість стели добра, вона зберігається в ЛДПУ.

Отже, поховання 2 з антропоморфною стелою в шахті-колодязі, за матеріалом із поховання, належить до маницького типу й датується XVII—XVI ст. до н. е.

Курган 8, поховання 3. Тут виявлено стелу, що закривала вхід до камери. Курган мав висоту до 4 м, діаметр 37 м, складався із 7 поховань, його стратиграфія з 6 насипів.

Поховання 3 відносимо до впускного катакомбного захоронення, воно знаходилось у західній полі насипу. Пляма вхідного колодязя овально-круглої форми (1×1,5 м) заповнена виключно чистим піском, чітко прослідкована лише в поховальному ґрунті, хоча вихід з цієї катакомби ми простежили над третім насипом. Над похованням було насипано чотвертий горизонт кургану. Шахта колодязя опускалася вертикально і завершувалася на відмітці 5,4 м від репера. Камера знаходилась у східній стінці колодязя. Вхід дуже короткий — 0,15 м, 0,50 м заввишки, 0,70 м завширшки. Камера була закрита 4 тонкими плахами й щільно приставленою вертикальною плитою-стелою.

Стела — масивна кварцитова плита, без явних ознак обробки, своїм обрисом дуже нагадує антропоморфну статую (рис. 3). Її розміри: висота 1,1 м, ширина 1 м, товщина 0,2—0,25 м. Стелоподібну брилу в давнину знайшли тут же, в кар'єрі берега ріки. Зовнішній вигляд взагалі передає подобу фігури людини, але має деяку

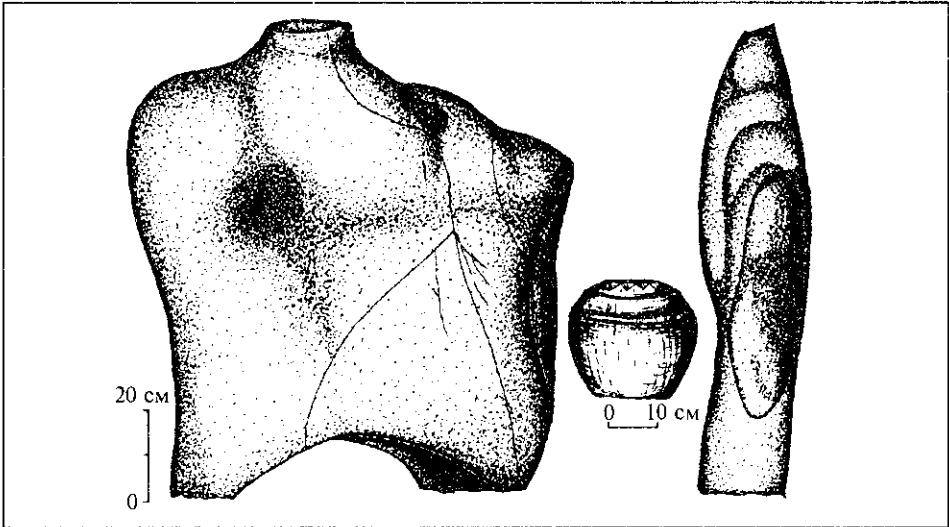


Рис. 3. Курган 8. Стела і горщик з поховання 3

асиметрію, тобто правий бік плити значно виступав і перевершував за розміром лівий. Давній майстер підправив плиту, відколов її зайву частину і таким чином надав більшого вигляду антропоморфності.

Відколи наявні і в нижній частині плити. Велика виїмка на плиті, що розділила низ на дві частини, створила вигляд стилізованих ніг. Решта поверхня плити вкрита природною кіркою, без ознак обробки. Камера без найменших ознак обвалення її склепіння і стін зберегла свій первісний вигляд. У плані вона овально-округлої форми (1,85×2,4 м), витягнута вздовж лінії північний захід — південний схід, верх склепінневий, на ньому наявні сліди роботи мотикою. Дно камери — на відмітці 6,2 м, що нижче рівня колодязя на 0,8 м. Камера на 0,6 м увійшла в горизонт щільного піску.

Завдяки унікальній збереженості катакомби в ній виявилось можливим простежити в деталях те, що далеко не завжди доступне дослідникам: ознаки зачіски, фрагменти одягу з чорної тканини, збереглися шкіряна й очеретяна підстилка, вкриття померлої шкірою тварини, навіть фрагменти висохлої шкіри людини.

Кістяк, жінка в віці 30—35 років з явними ознаками важкого захворювання кісток ніг, лежав майже на спині, головою орієнтований на північний захід, із підігнутими ногами, які скоріше за все в момент поховання були колінами вгору, а потім упали праворуч. Права рука витягнута, ліва — зігнута в лікті.

Перед обличчям біля входу, тобто під західною стінкою, стояв майже круглий, але все ж ріпоподібний горщик середніх розмірів: висота 24,5 см, діаметр 27,5 см. Він на третину був наповнений світлим порошком зотлілої рослинної їжі. Вінчик горщика орнаментований 19 невеликими трикутниками, виконаними відтиском шнура, нижче, на перегині, проходить невисокий валик із насічкою. Ще два наліпні валики із зачіпами розташовані у верхній частині тулуба. Поверхню горщика ретельно заглажено і якісно випалено. Виходячи з форми поховальної споруди, положення кістяка, кераміки, поховання, його слід віднести до маницького типу поховань, в якому знаходилась стела. Вона, в свою чергу, безпосередньо пов'язана з поховальною спорудою — закривала вхід до камери.

Курган 9. Розташований на південно-східному боці могильника. Мав висоту 1,5 м, діаметр — 22 м. У кургані виявлено 3 поховання, основне — катакомбного часу, впускні — зрубного. Поховання 1 — основне, розташоване в центрі кургану. Викид, що утворився під час будівництва катакомби, лежав безпосередньо на поховальному ґрунті. У похованні виявлено дві стовпоподібні антропоморфні плити — стели, що були укладені в шахті на засипку.

Вхідний колодязь у вигляді двох прямокутників із видовженнями по лінії схід — захід, верхній із сторонами 1,45×2,4 м, основа — 2,67 м; нижній — 0,9×1,2 м, основа — 3,67 м від репера. Вхід до камери в північній стінці колодязя виглядає як третя сходинка 0,5 м заввишки.

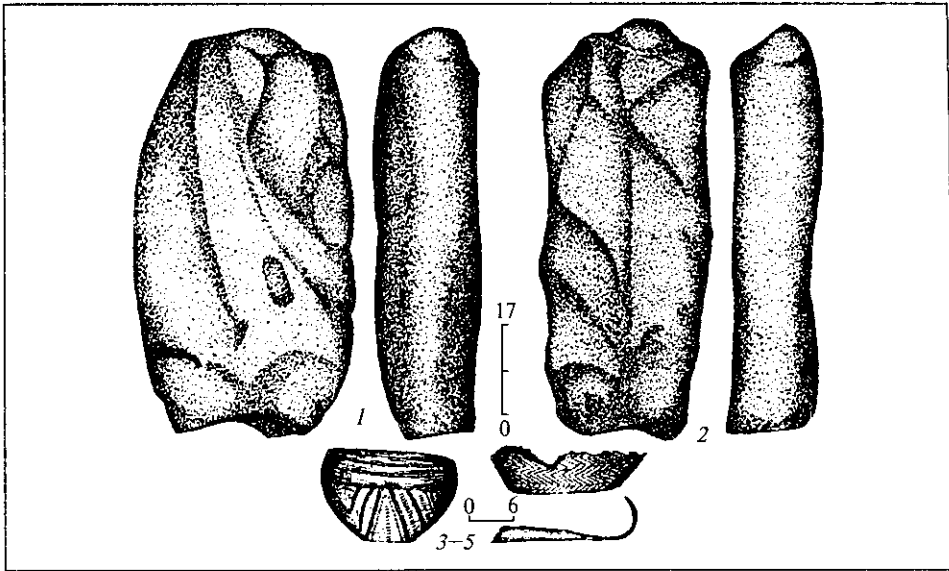


Рис. 4. Курган 9. Стела і знахідки з поховання 1

Форма камери овальна: довжина 3,3 м, ширина 2,15 м, видовження по лінії схід — захід, дно на відмітці 4,15 м, на 0,35 м увійшло в горизонт піску. Склепіння просіло, його висота була не більшою за 1,50—1,60 м, так що основну частину катакомби було споруджено в лесі. Дно могили зберегло сліди покриття його шкірою тварини, вохри, крейди.

Поховання знаходилось у північно-східній частині катакомби. Збереглась тільки нижня частина кістяка, але загальну позу можна реконструювати. Померлого було покладено на спину, орієнтовано головою на захід, ноги підігнуто. З усього видно, що поховання зазнало повторного розкриття, але речі з нього збереглися (рис. 4, 3—5).

Тут знаходилися два шматки вохри: жаровня з придонної частини горщика, його стінки прикрашено відтиском зубчатого штампа; велика висока миска, діаметр вінчика 21,5 см, тулуба — 24 см, висота 15 см. Всередині її стінки ретельно заглажені, зовні прикрашені орнаментом. У верхній частині — три ряди відтисків трилінійної тасьми, нижче на стінках такою ж тасьмою зображено великі трикутники вершинами донизу. У проміжках між лініями тасьми — глибокі вдавлення штампом. На плоскому зрізі вінця такі ж штамповані відбитки. Верхня частина миски трохи зігнута всередину. Аналогічні типи мисок відомі в похованні 9 кургану 1 біля с. Лівенцівка та в Койсузькому кургані 2. Їх відносять до бахмутського типу посуду з пам'яток катакомбної культури¹².

Біля північної стінки виявлено мідний крюк-виделку з втулкою, 10,5 см завдовжки. У втулку було вставлено ратище, закріплене бронзовим цвяхком. Майже таку ж виделку-крюк знайдено в катакомбі поховання 5 кургану 8 цього ж могильника.

Аналогії таким виделкам із наших поховань доволі широкі. Вони трапляються в пам'ятках середнього періоду донецької катакомбної культури, в Калмикії¹³, Прикубанні¹⁴, але в сполученні з керамікою у с. Піонерське їх місце більше за все серед бахмутських матеріалів Подонців'я¹⁵.

Отже, катакомбне поховання 1, кургану 9 можна віднести до бахмутського типу, датувати XVIII—XVII ст. до н. е.

Проте повернемося до основного: опису стел і умов їх місцезнаходження. Стели знаходилися у колодязі біля входу до камери з обох його боків. Вхід до камери в давнину було закрито трьома плахами, 1,7—1,75 м завдовжки. Їх поклали незвичайно, тобто не вертикально, а горизонтально на площадку верхньої сходинки — 2,67 м. Загальна ширина трьох плах 0,75 м, тому прохід на другу сходинку (–3,67 м) виявився повністю перекритий ними. Зверху плахи перекривав 30-сантиметровий шар засипки і на цьому ґрунті на рівні –2,28 м, упритул до північної стінки, горизонтально по лінії схід — захід знаходилися дві стели на відстані 0,45 м одна від одної, спрямовані головою до голови. Розміри стел: довжина 0,8—0,85 м, ширина 0,40—0,45 м,

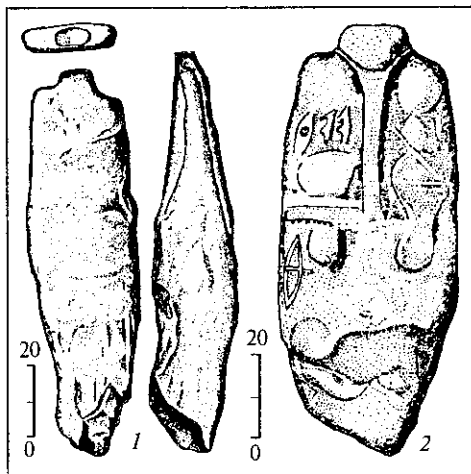
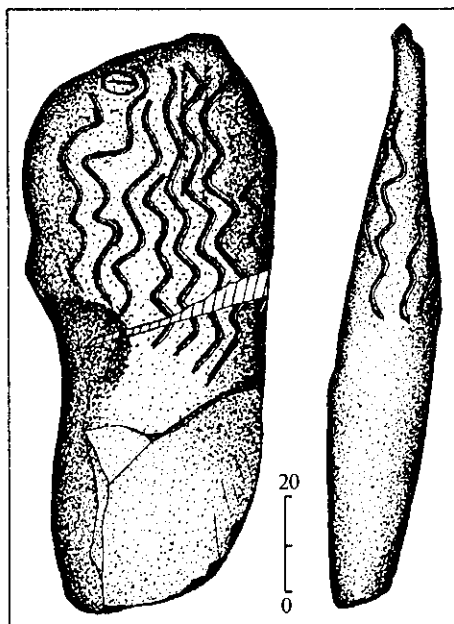


Рис. 6. Стели: 1 — курган біля с. Астахове; 2 — курган біля м. Сватове

Рис. 5. Курган 5, м. Ровеньки. Стела

товщина 0,25—0,30 м. Стели-стовпи з місцевого щільного кварцового пісковіку, в основному, без ознак обробки їхньої поверхні, лише верх — із слідами обробки з метою виділити голову. Внаслідок незначної оббивки сферична частина піднялась над тулубом на 3—5 см.

Камера виявилася уже розкритою. Крутий лаз діаметром близько 0,7—0,8 м пройшов уздовж північної стінки шахти-колодязя, якраз у проміжок між стелами, потім було проламано одну з крайніх з півночі плах і частково зруйновано вхід до камери. Через утворений лаз камера заповнилася ґрунтом так, що її північна частина виявилася без запливу.

Отже, стели з бахматсько-маницьких катакомбних поховань у нас мають безпосереднє відношення до поховального обряду. В одному разі нею закривають вхід до камери (похов. 3, курган 8), в інших, що більш проблематично, стели опущено на заповнення колодязів, але віддалено від входу. В цьому разі вони відігравали роль оберегів. Наведені факти свідчать про те, що стели продовжували застосовувати у катакомбному поховальному обряді¹⁶.

Незважаючи на різноманітні варіанти розміщення стел і неоднотипність катакомбних поховань зі стелами, катакомбам все ж властиві деякі загальні ознаки.

1. Доволі великий внутрішній обсяг вхідний колодязів і поховальних камер. У сумі вони становлять 7—15 м³ вирубаного й вийнятого ґрунту.

2. Значна глибина поховань, камери опущено в горизонти палеоген-неогенових пісків.

3. Наявність ускладнених поховальних конструкцій, особливо поховання 2 кургану 1 (кромлех). Усі поховання із стелами мають супроводжувальний інвентар.

4. Використання як заготовок стел плит з антропоморфністю природного походження. Розмір плит, в основному, 1 м. Петрографічний аналіз вказує на місцеве походження матеріалів.

5. Загальний аналіз катакомбних поховань із стелами дає змогу дійти висновків щодо соціального розшарування, яке виникло у першій половині 2 тис. до н. е., складної структури катакомбників, формування нових релігійно-обрядових дій, спричинених змінністю населення степового Подонців'я.

Не менш цікаві і проблемні знахідки стел із насипів курганів.

У Свердловському міському музеї (Луганська обл.) зберігається стела, знайдена А.Р. Смоляком у курганному насипі кургану 5 біля м. Ровеньки¹⁷. Стела — овальна плита пісковіку 1,3 м заввишки, 0,8 м завдовжки, 0,2 м завтовшки. На одному з її боків прокреслено 8 вертикальних зигзагоподібних, змієподібних ліній-борозен. У горішній частині плити зображено невеликий овал із рисою в центрі (рис. 5).

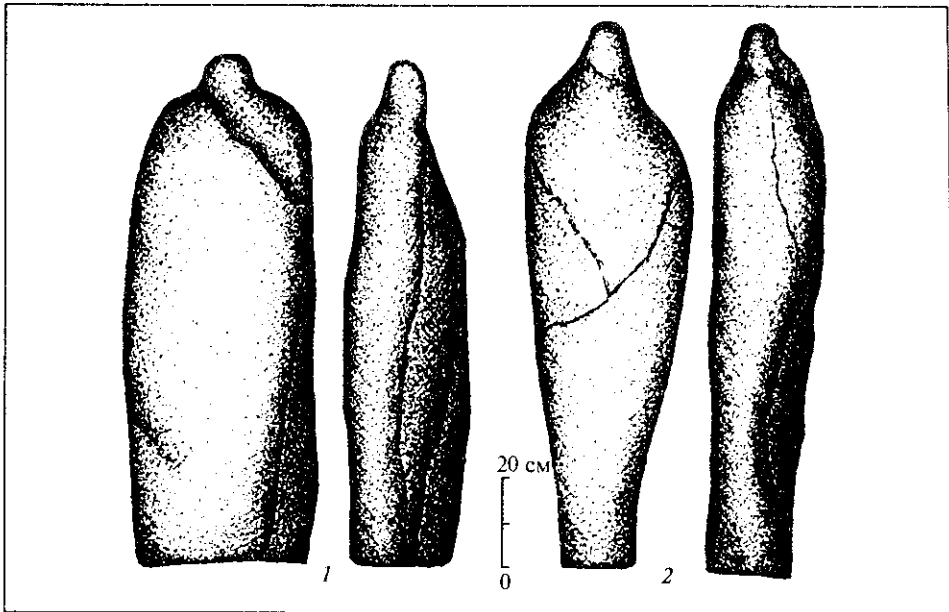


Рис. 7. Стели: 1 — с. Бірюкове; 2 — Свердловський р-н

Змієподібні лінії переходять і на бокову поверхню плити. Вони могли бути і на протилежному боці, але дослідити це не вдалося, тому що цей бік відшарувався.

Малюнки на стелі могли нести ідею води і змії — культової символіки земноводних стародавніх землевласників Сходу. За часом вона уявляється нам ранішою за стели, пов'язані з катакомбними похованнями. В самому ж кургані не було виявлено поховань, які можна було б пов'язати з хронологією стели.

Друга стела знайдена в кургані біля с. Астахове¹⁸. Вона має вигляд плити пісковика прямокутної форми з виділеним виступом — головою. Грані плити заокруглені, нижня частина трохи звужена грубими відколами. Розмір стели 2,3×0,7×0,4 м (рис. 6, 1). Тут також немає поховань, безпосередньо пов'язаних із таким раннім типом стел.

Стели з насипів курганів, можливо, ще в докатакомбний період стояли на курганах енеоліту і ранньої бронзи і втілювали ідею святилища. Пізніше інші племена їх звалили і засипали (поховали). Саме так, наприклад, чинили монголи в XIII ст. щодо «кам'яних заступників» половців.

Третю групу складають антропоморфні стели, знайдені випадково. Їх три екземпляри.

Стела, знайдена в с. Бірюкове Свердловського р-ну, 1,3 м завдовжки, 0,4 м завширшки, 0,25—0,30 м завтовшки, виглядає як стовпоподібна плита пісковика, що в загальних рисах нагадує антропоморфні форми (рис. 7, 1). Поверхня стели не оброблена, хоча передня частина її рівна, що дає враження обробки. Це ж зауваження стосується і голови, що виступає над тулубом майже на 13 см. Ознаки личини не простежуються. Умови походження стели з'ясувати не вдалося, нині вона зберігається в парку-музеї ЛДПУ.

Ще одна стела із Свердловського р-ну привезена в згаданий парк-музей у 1979 р. Первісною формою статуї послужила також стовпоподібна плита пісковика 1,2 м заввишки, 0,4 м завширшки, до 0,3 м завтовшки (рис. 7, 2). Брила без очевидних слідів обробки, а її зовнішня округлість, як і численні розколини, що розширюють моноліт, мають природне походження. У верхній частині стовпа виразно виділяються «голова» і «плечі». Штучну обробку цих частин людської подоби ми не виключаємо.

Петрографічний аналіз матеріалів обох стовпоподібних стел свідчить про місцевий характер походження. Зокрема, цільні середньо- і крупнозернисті пісковики залягають у верхніх горизонтах середньої частини Донецького кряжа.

Отже, обидві стели, знайдені у випадкових ситуаціях без археологічних прив'язок, багато в чому повторюють форми й обриси стели з кургану у с. Астахове,

що, як відомо, знайдена в насипі кургану. Можливо, що й ці стели в минулому, подібно астахівській, стояли на курганах, довгий час знаходилися під дією природних чинників, які могли знівельювати всі ознаки застосування інструментів. Нарешті, заслуговує на увагу ще одна стела, знайдена у 1973 р. випадково у м. Сватове¹⁹. Стела виготовлена на прямокутній плиті 0,9 м заввишки, 0,35 м завширшки. Майстер виразно виділив голову, плечі, на одному з боків виконав малюнки, що зображують око (?), лук, стріли, стопи ніг, серію знаків і ліній. Іконографію і семантику малюнків виклав автор знахідки С.Н. Братченко²⁰.

Для завершення наведемо типологію вищеописаних стел Подонців'я. Як відомо, залежно від форми і засобів обробки стели розподіляють на дві групи (класи) — стели-плити без антропоїдності і антропоморфні стели²¹. Стосовно наших матеріалів ми за такими ж ознаками виділяємо два типи стел. Проте водночас у класифікацію вводимо таку ознаку, як, наприклад, обробка чи, навпаки, відсутність обробки статуї.

Тип перший: антропоморфні стели, виконані з плит чи зі стовпоподібних брил пісковика, кварциту з обов'язковим зображенням (наявністю) голови (рис. 3; 4; 6, 2). В одних випадках антропоморфність досягалася шляхом обробки (підтип А, рис. 4, 1, 2; 6, 1, 2), в інших — вдалого підбору плити (підтип Б, рис. 3, 1). Щоправда, у нас немає повної ясності в цьому питанні стосовно двох стел (рис. 3, 1, 2), але їхня антропоморфність не підлягає сумніву.

Тип другий: стели-плити без виразних обрисів голови, хоча їхня поверхня оброблена (рис. 2, 1; 5). У загальних рисах вони лише умовно наближаються до антропоморфності.

Хронологія стел Подонців'я відповідає загальноприйнятим часовим межах їхнього побутування на південному сході Європи в енеоліті, ранній і середній бронзі.

¹ Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область: Южнобугский вариант // САИ. — 1986. — Вып. В 1—3. — С. 21—36.

² Формозов А.А. Материалы к изучению искусства эпохи бронзы юга СССР // СА. — 1958. — № 2; Формозов А.А. О древних антропоморфных стелах Северного Причерноморья // СЭ. — 1965. — № 6; Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. — М., 1969. — С. 181—188.

³ Златковская Т.Д. К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы // СЭ. — 1963. — № 11. — С. 73—88.

⁴ Шепинский А.А. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму // СА. — 1958. — № 2; Шепинский А.А. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму // СА. — 1963. — № 3. — С. 38—47; Шепинский А.А. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я // Археологія. — 1973. — № 9. — С. 21—24.

⁵ Телегін Д.Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — № 4. — С. 3—17.

⁶ Довженко Н.Д. Поховання з антропоморфними стелами у світі етнографічних матеріалів // Археологія. — 1979. — № 32. — С. 27—35.

⁷ Братченко С.Н. Отчет о работе Левобережного отряда Северско-Донецкой экспедиции 1973 г. — НА ИА АН УССР. — Ф.Е. 1973/9а. — С. 7. — Табл. 35.

⁸ Гераськова Л.С., Писларий И.А. О некоторых аспектах в изучении монументальной скульптуры эпохи меди — бронзы: Тез. докл. науч. конф. — Оренбург, 1980. — С. 34—35.

⁹ Евдокимов Е.А. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — Киев, 1991. — С. 188.

¹⁰ Красильников К.И., Гурич Ю.Г. Отчет о проведении спасательных работ в зоне разрушаемого могильника у с. Пионерское Станично-Луганского района Луганской области в 1987 г. — Луганск, 1988.

¹¹ Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976. — С. 83.

¹² Братченко С.Н. Там же. — С. 63—64. — Рис. 29, 1—2.

¹³ Синицын И.В. Древние памятники Восточного Мангыча. — Саратов, 1978. — С. 14, 89, 91.

¹⁴ Санжаров С.Н. Об одной категории металлических изделий эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. «Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы». — Донецк, 1979. — С. 56.

¹⁵ Братченко С.Н. Нижнее Подонье.... — С. 73.

¹⁶ Довженко Н.Д. Вказ. праця. — С. 27—35.

¹⁷ Смоляк А.Р., Красильников К.И. Отчет Свердловского отряда ВГПИ об охранных раскопках на территории Свердловского района Ворошиловградской области. — Ворошиловград, 1984 (Науч. архив ИА НАН Украины).

¹⁸ Евдокимов Е.А. Указ. работа. — С. 186.

¹⁹ Братченко С.Н. Лук і стріли доби енеоліту — бронзи // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 73. — Рис. 3—5.

²⁰ Братченко С.Н. Там же. — С. 70—81.

²¹ Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Вказ. праця. — С. 21—36.

Одержано 15.04.99

К.И. Красильников

АНТРОПОМОРФНЫЕ СТЕЛЫ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ ИЗ ПОДОНЦОВЬЯ

В Подонцовье найдены стелы (9 экз.), представляющие интерес по следующим причинам: во-первых, часть их происходит из захоронений или из насыпей курганов; во-вторых, они обнаружены на территории, удаленной от традиционных мест массовых находок стел. С учетом местообнаружения стел выделены три группы находок. Первая — изваяния из погребений (4 экз.). Все они находились во входных колодцах катакомбных захоронений XVIII—XVII вв. до н. э. маньчского и бахмутского типов. Здесь они связаны с погребальным обрядом как обереги могил. Погребальные сооружения со стелами характеризуются большим объемом работ при их строительстве, сложными внутренними конструкциями, набором инвентаря. Вторая группа — изваяния из насыпей курганов (2 экз.). Они не связаны с погребениями, лишь стояли на курганах докатакомбного времени. Особенно показательна стела со эмблематическими рисунками из г. Ровеньки. Третья группа — стелы, найденные случайно (3 экз.), две из них — с признаками природной антропоморфности, третья, из г. Сватово, сработана рукой мастера (серия рисунков и знаков).

Типология стел Подонцовья проведена с учетом степени обработки плит и рельефности изображения. Тип первый — стелы с обязательным изображением головы, среди них выделяется подтип А — антропоморфность в результате обработки, и подтип Б — удачно подобранные в природе плиты. Тип второй — антропоморфные плиты без очевидных очертаний головы, т. е. приближающиеся к антропоморфности.

Все стелы датируются 3—2 тыс. до н. э., их трансформации, видимо, были связаны со сменой населения степного Подонцовья и как следствие — формированием новых религиозно-обрядовых действий. Стелы выполнены из местных песчаников.

K.I. Krasyl'nikov

ANTHROPOMORPHOUS STELES OF THE PERIOD OF THE MID BRONZE IN THE SIVERSKYI DONETS RIVER REGION

In the Siverskyi Donets river region, 9 steles were found. They are of interest for two reasons: first, a part of them came from burials or the embankments of burial mounds and, secondly, they are found on the territory remote from the traditional places of mass discoveries of steles. With regard for the places of findings, we distinguish three groups of findings. The first group includes the sculptures from burials (4 specimens). All were in the input wells of catacomb burials of the XVIII-XVII centuries BC of the types of Manych and Bakhmut. They are related to the burial rite as the guards of graves. The funeral constructions with steles are characterized by the large volume of work on their building and complex interior structures and complicated grave goods. The second group are the sculptures from the embankments of burial mounds (2 specimens). They are not connected with burials and only stood on burial mounds of the pre-catacomb time. Especially demonstrative is the stele with snake-like pictures from the town of Roven'ki. The third group includes the steles found by chance (3 specimens). Two of them have the natural anthropomorphic signs, and the third stele, from the town of Svatovo, is produced by hands of a master and possesses a number of drawings and signs.

The typology of steles of the Siverskyi Donets river region is determined with regard for the degree of processing of the plates and the relief of images. The first type is presented by steles with the obligatory image of a head. They include subtype A with anthropomorphic features due to processing and subtype B comprising successfully chosen natural plates. To the second type, we refer anthropoid-like plates without obvious contours of a head, i. e., plates approaching the anthropomorphic features.

All the steles are dated to 3—2 millennia BC. It is possible that their transformations are connected with a change of the population of the steppe Siversky Donets river region and are a result of the formation of new religious-ritual actions. The steles are made of local sandstones.